

Populistische momenten in de Nederlandse geschiedenis (1780-1990)

‘De politiek in Nederland kent geen populistische traditie’, zo stelde de Leidse historicus Henk te Velde in 2010 vast.¹ Niettemin wijdde hij het laatste hoofdstuk van zijn boek over politieke tradities aan het populisme. Te Velde onderscheidt drie min of meer los van elkaar staande golven van populisme in Nederland. De eerste golf duurde van 1780 tot 1800 en richtte zich tegen de regenten die in de Republiek der Verenigde Nederlanden de politieke ambten onder elkaar verdeelden. De tweede werd gedragen door antirevolutionairen, socialisten en fascistten – *bien étonnés de se trouver ensemble* –, die zich om uiteenlopende redenen tussen 1870 en 1940 tegen de liberale elite in Nederland keerden. De derde golf ontstond in de jaren negentig van de twintigste eeuw met de opkomst van de lokale leefbaarheidspartijen.

Bij deze indeling kunnen enige kanttekeningen geplaatst worden. Populisme in de strikte zin van het woord – zoals in het vorige hoofdstuk omschreven: een beweging die de politieke elite haar macht wil ontnemen en die macht wil ‘teruggeven’ aan het volk – kwam in de negentiende en twintigste eeuw eigenlijk alleen voor aan de rafelranden van het politieke bestel. Populistische argumenten en een populistische stijl vindt men weliswaar soms ook bij belangrijke politieke figuren als Abraham Kuyper, Pieter Jelles Troelstra en Willem Treub, maar dan toch altijd om uiteenlopende redenen ondergeschikt aan een ideologie die zelf op gespannen voet staat met populisme. Men zou daarom wellicht beter kunnen spreken van ‘populistische momenten’ dan van ‘populistische golven’. Deze stelling zullen we hieronder trachten te onderbouwen, waarbij Te Velde’s overzicht en de publicaties van een andere Leidse historicus, Koen Vossen, als basis dienen.²

Populistische patriotten?

Volgens Te Velde zou Joan Derk van der Capellen tot den Pol (1741-1784) wellicht de eerste populist in Nederland genoemd mogen worden.³ De baron was een nogal eigenzinnig heer die het niet lang in een bepaald gezelschap leek uit te houden.⁴

Met steun van prins Willem v, maar tegen de wil van veel andere edelen in had hij in 1771 het lidmaatschap van de ridderschap en daarmee van de Staten van Overijssel weten te verwerven. Hij verspeelde dat acht jaar later weer door zijn kritiek op de zogeheten ‘drostendiensten’: feodale verplichtingen tegenover de drost die vrije boeren en burgers tegen een (overigens betrekkelijk gering) bedrag konden afkopen. In 1781 verscheen het anonieme pamflet *Aan het volk van Nederland*, vrijwel zeker van de hand van Van der Capellen, dat met een felle aanval op de prins en zijn ‘jabroers’ in de Staten veel opzien baarde. Het pamflet hekelde de wijze waarop de Statenleden werden aangewezen door de prins en mondde uit in een pleidooi voor verkiezing van ‘gecommitteerden’, die de Staten zouden moeten controleren en raadgevers voor de prins dienen aan te wijzen.⁵ Men zou dat een vorm van vertegenwoordigende democratie kunnen noemen.

Van der Capellen overleed in 1784, drie jaar voordat de democratisch-patriotische beweging met hulp van Pruisische troepen onderdrukt werd en elf jaar voor de democratische patriotten met steun van de Franse troepen de Bataafse republiek vestigden. Hij kon zich dus geen mening vormen over de eerste democratische experimenten in de Bataafse Republiek. Volgens de historicus Stephan Klein was de baron geen democratische idealist, evenmin een ‘zelfzuchtige regent met populistische tactieken’, maar een klassieke republikein, die het volk beschouwde als een natuurlijk tegenwicht tegen tiranniek gezag, zonder de gevestigde orde omver te willen werpen.⁶

Van der Capellen was zeker niet de enige die staatkundige vernieuwing presenteerde als een herstel van oude republikeinse tradities en vrijheden – die van het begin van de Republiek, of zelfs die van de oude Bataven.⁷ Dit ‘restauratieve anti-elitisme’ kenmerkte veel populistten, zoals Vossen opmerkt.⁸ Niet alleen door zijn kritiek op de regenten, maar ook door zijn theatrale en confronterende stijl van optreden en directe taalgebruik leek Van der Capellen wel een populist.⁹

De vraag of Van der Capellen ook in ideologisch opzicht een populist was, valt moeilijker te beantwoorden. Te Velde beschouwt hem enerzijds als ‘het type van de populistische, charismatische leider’, anderzijds noemt hij Van der Capellens pleidooi voor een vertegenwoordigende democratie ‘niet populistisch in de strikte zin van het woord’.¹⁰ Te Veldes collega Vossen is nog duidelijker: aangezien Van der Capellen zich tegen een elite keerde die haar macht niet zei te ontleen aan het volk maar aan erfelijke rechten, kon hij helemaal geen populist zijn.¹¹ Zo ver willen we hier niet gaan. Voor zover de Overijsselse baron de tegenstelling tussen elite en volk als politiek probleem centraal stelde en wilde overbruggen door middel van een staatkundige vernieuwing (de gekozen gecommitteerden) die het volk meer invloed zou geven, geldt hij volgens de in dit boek gehanteerde definitie tot op zekere hoogte als populist – *avant la lettre*, want de term bestond nog niet in de achttiende eeuw. Het was echter een nogal vluchtig en vaag geformuleerd populisme. Dat kon ook moeilijk anders, omdat er in die tijd van een homogeen volk nauwelijks sprake was. De Republiek was een institutionele lappendeken van vrijwel onafhankelijke provincies en gemeenten, waar nationale eenheid en saam-

horigheid pas langzaam groeiden, mede door toedoen van de patriotten en hun pamfletten en kranten. De politieke en maatschappelijke context verschilde nogal van die van het hedendaagse populisme, zodat vergelijkingen al gauw de mist ingaan.

Populisme en verzuiling: een tweede golf? Sociaaldemocraten, antirevolutionairen en anderen

Volgens Te Velde werd Nederland tussen 1870 en 1940 overspoeld door een tweede golf van populisme – een periode die overigens wel erg lang is om nog van één golf te spreken. Anders dan voor 1795 vormde Nederland in deze periode wel een staatkundige eenheid, maar was het land maatschappelijk en cultureel zo sterk verdeeld en verzuild dat ‘het volk’ eigenlijk nog steeds moeilijk als homogene eenheid gezien kon worden. De bewegingen en partijen die ‘het volk’ trachtten te mobiliseren, richtten zich dan ook doorgaans slechts op een bepaald deel van dat volk. Verschillende stromingen en partijen kenden populistische momenten in deze periode, maar geen daarvan ontwikkelde zich tot een zelfstandige populistische stroming.

De vroege socialisten, die in de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw ‘het volk’ begonnen toe te spreken en te organiseren, oriënteerden zich vooral op de arbeiders en handwerkers in industrie en landbouw. Een van hun eerste organisaties was een geheim genootschap met de veelbetekenende naam Vox Populi (‘Stem des Volks’), dat hoopte ‘de bestaande klassen-regeering te doen ophouden en te vervangen door eene volksregeering, op zuiver democratische grondslag’.¹² Ook de minder geheimzinnige Sociaal-Democratische Bond (SDB) van Ferdinand Domela Nieuwenhuis, die in 1882 tot stand kwam, verlangde naar ‘direkte wetgeving door het volk’ – met andere woorden: referenda – en ‘rechtspraak door het volk’.¹³ Dit streven naar directe democratie lijkt in dit geval eerder een vorm van democratisch radicalisme dan van populisme te zijn (zie voor dit onderscheid hoofdstuk 1). Hoewel de sociaaldemocraten het woord ‘volk’ veelvuldig gebruikten in allerlei samenstellingen – ‘volksbevrijding’ was hun doel, ze gaven soms een ‘volksblad’ uit en kwamen bijeen in het ‘Volkspark’ – beschouwden ze het volk niet als homogene eenheid en evenmin als ethisch altijd zuiver en goed. Bovendien stond voor hen niet de tegenstelling tussen volk en elite, maar die tussen arbeidersklasse en kapitalisten centraal – en die vielen niet helemaal samen. Het volk bestond immers niet alleen uit arbeiders, maar ook uit ambtenaren, boeren, winkeliers en andere kleine ondernemers. Deze ‘kleinburgerlijke’ groepen hadden andere sociaaleconomische belangen dan de arbeiders, zo stelden de sociaaldemocraten vast. Pogingen om met ‘kleinburgerlijke’ radicalen samen te werken in een Volkspartij beleefden alleen in Friesland een – kortstondig – succes.¹⁴

Daar kwam bij dat de arbeiders zich volgens de marxistisch denkende socialisten onder de heersende kapitalistische verhoudingen nog niet erg bewust waren van hun belangen. Ze waren in het kapitalistische productieproces van zichzelf vreemd en lieten zich (mis)leiden door de dominante burgerlijke of kapitalistische ideologie die hun door school, kerk en krant waren ingeprent. Volgens Marx waren de economische productieverhoudingen immers van doorslaggevende invloed op de hele samenleving en dus ook op de politieke verhoudingen en het bewustzijn van de mensen.¹⁵ Pas in de politieke strijd zou langzaam een zuiver klassenbewustzijn onder de arbeiders rijpen en zouden ze de dominante ideologie van zich kunnen afschudden. Volgens sommige marxisten – met name Lenin en zijn aanhangers – moesten de arbeiders daarbij de leiding van een intellectuele voorhoede van beroepsrevolutionairen aanvaarden, volgens anderen konden ze beter hun eigen voormannen volgen.¹⁶ Hoe dan ook, marxisten koesterden altijd minder vertrouwen in ‘het volk’ dan populisten en zagen het ook niet als een ‘ingode’ homogene eenheid.

Niet alleen marxisten, ook andere socialisten vonden dat het volk eerst in socialistische zin opgevoed diende te worden, voor het volledig vertrouwd kon worden om direct de macht uit te oefenen. Het denken in termen van sociale klassen kenmerkte overigens niet alleen marxisten, maar nagenoeg alle socialisten en sociaaldemocraten.¹⁷ De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) verwijderde zich geleidelijk van het marxisme en stelde in haar laatste, in 1937 vastgestelde beginselprogramma de klassenstrijd niet langer centraal, maar bleef die wel accepteren als een gegeven.¹⁸ De partij zag een tegenstelling tussen de belangen van de ‘bezittende klasse’ en de ‘grote massa des volks’, maar ontkende niet dat binnen die massa verschillen bestonden tussen de arbeidersklasse en de oude en nieuwe middenstand. De SDAP ijverde daarbij niet voor directe democratie, maar voor ‘nieuwe organen’ met publiekrechtelijke verantwoordelijkheid, bestaande uit vertegenwoordigers van verschillende belangen – dus intermediaire organen tussen overheid en burger, die op heftige afkeuring van rechtgeaarde populisten zouden stuiten.¹⁹

De antirevolutionaire stroming kende eveneens populistische momenten, maar geen populistische ideologie. Abraham Kuyper (1837-1920), die de stroming in de jaren zeventig van de negentiende eeuw in een partij wist te organiseren en haar ideologie in een kloek boekwerk vastlegde, pleitte net als Van der Capellen voor meer volksinvloed. Hij stelde soms ook het volk als ‘organisch geheel’ tegenover de ‘côterie’ die de macht uitoefende – typisch een populistische gedachte.²⁰ Toch was het volk geen homogeen geheel in zijn ogen, maar samengesteld uit drie volksdelen, door Kuyper ook ‘grondtonen’ genoemd: een rooms-katholieke, een ‘liberalistische’ en een ‘christelijk-puriteinse’.²¹

Zijn Anti-Revolutionaire Partij (ARP) richtte zich op dat derde volksdeel, al wekte Kuyper soms de indruk dat de partij het hele volk vertegenwoordigde: ze was voortgekomen uit de ‘volksconsciëntie’ en dus een echte ‘volkspartij’.²² De

gekozen volksvertegenwoordigers zouden optreden als ‘kloeke volkstribunen’ – maar niet meeregeren. Kuyper ijverde bepaald niet voor een directe deelname van het volk aan de regering (via referenda), en zelfs niet voor indirecte deelname via hun volksvertegenwoordigers. De regeringsmacht moest geheel in handen blijven van de koning en zijn ministers, en het parlement moest zich beperken tot controle en consultatie. De soevereiniteit lag immers niet bij het volk maar bij de vorst, die deze mocht uitoefenen bij de gratie Gods.²³ De kritiek van Kuyper op de ‘liberalistische regentengeest’ en zijn beroep op ‘het volk achter de kiezers’ lijken dan ook eerder voorbeelden te zijn van een populistische stijl en tactiek dan van een populistische ideologie.²⁴ Daar komt bij dat Kuyper het kiesrecht liever niet aan alle burgers, maar slechts aan gezinshoofden wilde toekennen, al hield hij in de praktijk niet al te sterk aan deze eis vast.²⁵

Antirevolutionairen en sociaaldemocraten bouwden als eersten een moderne politieke partij op in Nederland, die bovendien sterke banden onderhield met vakbonden, jongeren en andere organisaties in de samenleving. Katholieken, christelijk-historischen en liberalen volgden, met enige afstand en soms met tegenzin, in hun spoor. In de eerste helft van de twintigste eeuw werd de politiek vrijwel geheel bepaald door deze verzuilde partijen. De invloed van de katholieke en protestantse kerken droeg daartoe bij: voor een trouwe kerkganger was een stem op de katholieke of protestantse partij vanzelfsprekend – en trouwe kerkgangers vormden nog een meerderheid van de bevolking.²⁶

Het beeld van een verzuild Nederland wekt associaties met een antieke Griekse tempel: de zuilen schragen het (veelal fraai versierde) dak. Dat dak kan men symbolisch opvatten als de elite die weliswaar uit de zuilen voortkwam, maar het verdeelde Nederland tevens door veel onderling overleg en compromissen wist te besturen en bij elkaar te houden. De Nederlands-Amerikaanse politicoloog Arend Lijphart heeft een breed publiek met dit beeld vertrouwd gemaakt.²⁷ Historici hebben wel het een en ander afgedongen op dit beeld, maar in grote lijnen lijkt het toch de politieke werkelijkheid aardig weer te geven, zeker in de periode tussen de twee wereldoorlogen, maar ook nog daarna, tot ver in de jaren zestig.²⁸

De verzuiling bood weinig ruimte voor populisten. Elke bewering over een homogeen volk leek in het verzuilde Nederland een gotspe. Pogingen om ‘het volk’ dwars door de zuilen heen te mobiliseren tegen de elite van de verzuilde partijen en andere organisaties waren gedoemd te mislukken. Toch werden dergelijke pogingen wel ondernomen, vaak door politici van vrijzinnige afkomst die van huis uit al een afkeer koesterden van de verzuiling én van de toenemende invloed van (verzuilde) massapartijen op het politieke leven in Nederland.²⁹ Die invloed nam vooral toe als gevolg van de vervanging van het districtenstelsel door een kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918 (tegelijk met de invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen). Kiezers stemden voortaan op een kandidatenlijst die was vastgesteld door een politieke partij op een landelijk congres of andere partijbijeenkomst, en nauwelijks nog op individuele kandidaten.

Relatief nog het meest succesvol in de mobilisering van het volk tegen de partijelites was Willem Treub (1858-1931). Hij was in 1917 minister van Financiën in het liberale minderheidskabinet-Cort van der Linden en was voorzitter geweest van de Vrijzinnig-Democratische Bond (vdb), een partij die ontstaan was aan de linkerflank van het liberalisme. Treub stond bekend als daadkrachtig en slagvaardig, maar ook als zeer eigenwijs, opvliegend en ongeduldig.³⁰ Met zijn flamboyante verschijning en vaak humoristische toespraken trok hij volle zalen. Dagbladen als *De Telegraaf* en *Haagsche Post* toonden een zekere sympathie voor zijn poging om met een nieuwe partij – de Economische Bond – de verzuiling te doorbreken en de politiek te vernieuwen. Het parlement vormde volgens Treub geen afspiegeling meer van ‘het werkelijke volksleven’, maar werd gevuld met ‘trouwe partijgangers’ die zich lieten leiden door ideologie en de bevelen van partijleiders.³¹

Uiteindelijk stemde echter niet veel meer dan drie procent van de kiezers bij de Tweede Kamerverkiezingen in juli 1918 op de Economische Bond. Waarschijnlijk betrof het vooral de minder kerkelijke vrijzinnigen, die voorheen hun stem hadden gegeven aan de vdb of de Liberale Unie. De Economische Bond fuseerde dan ook in 1921 met de Liberale Unie en enkele kleinere liberale partijen tot de Vrijheidsbond (later Liberale Staatspartij genoemd). Treub trok zich teleurgesteld terug uit de politiek, met de verzuchting dat Nederland misschien beter af zou zijn met een ‘tijdelijke dictatuur’ en beperking van het algemeen kiesrecht.³² Het wekt dan ook geen verbazing dat het program van de Economische Bond geen voorstellen voor directe democratie bevatte, maar wel voor een versterking van de Kamer van Koophandel en andere organisaties tussen overheid en burger – wat haaks staat op de populistische gedachte.³³ In zijn beginselverklaring stelde de Bond bevordering van de algemene nationale welvaart centraal; de partij besteedde geen aandacht aan een mogelijke kloof tussen volk en elite.³⁴ Bij het populisme van Treub en de Economische Bond dienen dus grote vraagtekens geplaatst te worden.

Dat geldt ook voor de eveneens in 1917 opgerichte Plattelandersbond (later: Nationale Boeren-, Tuinders- en Middenstandspartij, NBTM). Onder leiding van de onbehouwen Arend Braat, die boer was in het Zuid-Hollandse Hekelingen, voerde deze partij veelal een populistische campagne om het ‘werkzame nijvere deel der maatschappij’ te mobiliseren tegen de verstedelijkte elite. In haar programma’s stelde ze toch vooral de belangen van de eigen doelgroep centraal en kwam ze niet met voorstellen voor staatkundige hervormingen in de richting van directe democratie.³⁵ Een deel van de aanhang van de NBTM koos later voor de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB), die in 1931 werd opgericht.

Ook de NSB gebruikte populistische uitdrukkingen en stijlfiguren, maar haar ideologie kan men toch zeker niet populistisch noemen.³⁶ Weliswaar ging zij uit van een oorspronkelijk homogene ‘volksgemeenschap’ die vooral verdeeld zou zijn geraakt door het optreden van politieke partijen, maar ze was geenszins van plan de macht aan het volk te geven.³⁷ De wil van de volksgemeenschap zou niet vastgesteld worden via referenda of verkiezingen, maar door een krachtige leider, die met zijn persoonlijkheid de eenheid van het volk zou belichamen.³⁸ Volks-

stemmingen konden wel gehouden worden, maar uitsluitend om 'het Volk de gelegenheid te geven in een bijzonder geval van zijn vertrouwen in het beleid van den Leider te doen blijken' en dus niet om besluiten van die leider te corrigeren of ongedaan te maken.³⁹ De nationaalsocialisten streefden niet naar directe democratie, maar wilden de parlementaire democratie juist helemaal afschaffen en vervangen door een autoritair en corporatistisch (op standsorganisaties gebaseerd) bewind.⁴⁰ De oude elite moest weliswaar verdwijnen, maar alleen om plaats te maken voor een nieuwe, raszuivere en autoritair gevormde elite: het 'Leiderscorps' zoals de NSB-ideoloog J.H. Carp het noemde (met een hoofdletter L!).⁴¹ Al met al lijkt het dus niet juist om de NSB tot de populistische familie te rekenen.

Ontzuiling, Boerenpartij en D66: een derde golf?

Na de bevrijding van de Duitse bezetting in mei 1945 keerden de verzuilde partijen weer terug, zij het soms in vernieuwde vorm. De Rooms-Katholieke Staatspartij noemde zich nu Katholieke Volkspartij (KVP), de Liberale Staatspartij transformeerde zich tot Partij van de Vrijheid (PVDV) en de SDAP ging met de VDB en een aantal kleinere progressief-christelijke groeperingen op in de Partij van de Arbeid (PVDA). De PVDA hoopte door de zuilen heen te breken, maar wist in feite weinig aanhang uit katholieke en protestantse kringen te winnen.⁴² De partij beschouwde het socialisme in haar eerste beginselprogramma weliswaar 'steeds meer een zaak van het gehele volk', maar maakte ook onderscheid tussen verschillende klassen en belangengroepen.⁴³ De PVDA zag zichzelf, meer dan haar sociaaldemocratische voorganger, dan ook niet als pure arbeiderspartij, maar als een volkspartij. Ze trachtte echter niet het volk als geheel te mobiliseren tegen een verderfelijke geachte elite. Bovendien voelde de PVDA, evenals andere sociaaldemocraten, de behoefte het volk op te voeden en te ontwikkelen – en dus niet zonder meer te accepteren wat 'het volk' op dat moment wilde of dacht.⁴⁴ Het verzet tegen de verzuiling nam na de Tweede Wereldoorlog dus nog geen populistische vorm aan.

Dat begon pas enigszins te veranderen rond 1960. De Boerenpartij, die in 1958 werd opgericht door de boer Hendrik Koekoek en andere zogeheten Vrije Boeren, was in elk geval in de ogen van historicus Vossen een agrarisch-populistische partij.⁴⁵ De Vrije Boeren hadden zich niet aangesloten bij de gevestigde (verzuilde) boerenorganisaties en verzetten zich tegen de verplichte heffing voor het Landbouwschap, een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie die bestuurd werd door vertegenwoordigers van de gevestigde organisaties. In 1946 hadden Koekoek en de zijnen al de Landelijke Vereniging voor Bedrijfsvrijheid in de Landbouw (BVL) opgericht, die echter weinig succes boekte met haar agitatie tegen 'dirigisme' en overheidsingrijpen in de landbouw.⁴⁶

Met de oprichting van de Boerenpartij hoopten de Vrije Boeren ook buiten eigen kring steun te verwerven. Dat lukte inderdaad, vooral nadat hun weigering om de verplichte contributie aan het Landbouwschap te betalen in 1963 geleid

had tot gedwongen verkoop en ontruiming van een aantal boerderijen in Drenthe. Een van de boerderijen brandde af. Pers en televisie toonden beelden van boeren die met hun kinderen in een besneeuwd landschap huis en haard moesten verlaten. Deze beelden maakten veel indruk – televisie was nog een nieuw medium in die tijd. Een paar maanden later won de Boerenpartij bij de Tweede Kamerverkiezingen twee procent van de stemmen, genoeg voor drie zetels. In 1967 haalde ze zelfs bijna vijf procent en zeven zetels. Het succes duurde echter niet lang: de partij ontbeerde een sterke organisatie en bindend leiderschap, zodat interne conflicten en problemen met omstreden volksvertegenwoordigers – een Eerste Kamerlid bleek een fervent nationaalsocialist geweest te zijn – tot scheuringen en afsplitsingen leidden. Uiteindelijk zat Koekoek nog enige tijd alleen in de Kamer, tot ook hij in 1981 zijn zetel moest opgeven.

Anders dan haar agrarische voorgangers – de Plattelandersbond en de NBTM – wist de Boerenpartij een groot aantal kiezers in de grote steden én in katholieke kringen te winnen. Koekoek, die als lijsttrekker en partijvoorzitter het gezicht van de partij vormde, mobiliseerde met zijn eenvoudige taal, Drentse tongval en droge humor blijkbaar een brede latente onvrede met de overheid, die steeds meer in de samenleving was gaan ingrijpen.⁴⁷ Het verlangen van de Boerenpartij naar meer economische vrijheid en lagere belastingen sprak niet alleen boeren en middenstanders aan. Daarnaast tekende de partij ook protest aan tegen tal van moderne ontwikkelingen, met name de Europese integratie, de komst van buitenlandse arbeiders en het, in haar ogen, gezagsondermijnende optreden van langharige jongeren als provo's en kabouters.⁴⁸

De Boerenpartij besteedde weinig aandacht aan de uitwerking van programma's, zodat het lastig is haar ideologische plaats te bepalen. In haar beginselprogramma verwierp zij de 'sovereiniteit van de mens of het volk', ging zij uit van 'de sovereigniteit Gods over al het geschapene' en wilde ze de 'christelijke grondslagen van ons volksleven' bevorderen.⁴⁹ De partij wees de verzorgingsstaat af omdat die de persoonlijke verantwoordelijkheid zou aantasten, pleitte voor een sociale markteconomie en strenge handhaving van de rechtsorde. Het program ademde een christelijk-conservatieve geest – niet zo verwonderlijk, aangezien de opsteller, de advocaat A. Zeegers, uit antirevolutionaire kring kwam. Zeegers werd na een conflict met Koekoek uit de Boerenpartij gestoten – evenals vele anderen overigens – dus wellicht moet men niet al te veel gewicht toekennen aan zijn program, zoals Vossen betoogt.⁵⁰ Echter, Koekoek kwam zelf ook uit een belijdend protestants milieu en was actief lid van de Christelijk-Historische Unie (CHU) geweest, dus het is niet onaannemelijk dat hij zich wel in de christelijk-conservatieve waarden van het beginselprogram kon vinden.

Er valt echter geen populistisch gedachtegoed in het beginselprogram te ontdekken, en evenmin in de overige (spaarzame) publicaties van de Boerenpartij. Een uitzondering vormt wellicht de toelichting op de beginselen die W. Stam in 1966 het licht liet zien. Deze ingenieur liet zich minder door de Bijbel inspireren en meer door de – vanwege zijn veelal satirische kritiek op overheidsbureaucratie

in die tijd bekende – Britse econoom G.N. Parkinson.⁵¹ Stam stelde dat het Nederlandse partijstelsel ‘geen werkelijke samenhang vertoont met de politieke opvattingen levend onder het Nederlandse volk...’ en dat door de ‘steeds grotere mentale verwijdering tussen de gezagsdragers (i.c. de politici van de vijf grotere partijen) en de bevolking’ een ‘algemene gezagscrisis’ was ontstaan.⁵² Zijn conclusie luidde: ‘De democratie leeft niet werkelijk meer in ons land.’⁵³ Deze diagnose past in de populistische canon, maar de ingenieur stelde geen populistische therapie voor in de vorm van referenda of directe verkiezing van gezagsdragers. Enkele maanden na de publicatie van het boekje zou ook Stam de partij verlaten.⁵⁴

Koekoek beval het geschrift de lezers aan, zo blijkt uit een inlegvel, maar deed verder weinig met de inhoud. Invoering van directe democratie stond bepaald niet hoog op zijn agenda. Alleen in 1971 stelde de Boerenpartij in haar verkiezingsprogramma de invoering van een referendum voor, daarvoor en daarna niet meer.⁵⁵ Het populisme van Koekoek kan wellicht indirect worden afgeleid uit zijn kritiek op de gevestigde partijen en zijn beroep op het gezonde verstand van de gewone man, maar niet direct uit programma’s of ideologische verhandelingen.⁵⁶ Ook de Boerenpartij hanteerde dus een populistische stijl, maar een populistische (‘dunne’) ideologie was er bij de partij niet of nauwelijks te vinden.⁵⁷

Terwijl de Boerenpartij in de jaren zestig aan de rechterzijde van het politieke spectrum kiezers uit hun zuilen wist los te weken, deed de partij Democraten ’66 (D’66; hierna aangeduid als D66, dus zonder de apostrof die in 1985 uit de afkorting verdween) dat aan de linkerzijde.⁵⁸ De in 1966 door een groep verontruste burgers opgerichte partij trok bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 vooral kiezers uit de VVD, PVDa en KVP; een derde van haar electoraat was katholiek, een kwart protestant en iets meer dan een derde onkerkelijk.⁵⁹ De nieuwkomer won met een professionele campagne en een charmante lijsttrekker – de journalist Hans van Mierlo – in één keer zeven Kamerzetels.

D66 werd wel ‘een boerenpartij voor intellectuelen’ genoemd; ook zij mobiliseerde onvrede over het politieke bestel.⁶⁰ De Democraten keerden zich echter niet zozeer tegen overheidsingrijpen als zodanig, maar tegen het paternalisme en de gebrekkige verantwoording van de ‘overheidsdienaren’ tegenover het volk. De volksvertegenwoordiging zou te weinig invloed op de regering hebben en bovendien zelf te ver afstaan van het volk.⁶¹ De partij streefde dan ook naar ‘radicale democratisering van de Nederlandse samenleving in het algemeen en van het Nederlandse politieke bestel in het bijzonder’, met hulp van een districtenkiesstelsel, directe verkiezing van de minister-president en mogelijk de invoering van een referendum (dat verdiende nader onderzoek).⁶²

Op het eerste gezicht lijken dit populistische ideeën. De Utrechtse historicus Maarten van Rossem noemt de Boerenpartij én D66 de twee verschijningsvormen van het Nederlandse populisme in de jaren zestig, al past het ‘door en door fatsoenlijke, nogal elitaire, liberale populisme’ van D66 toch niet helemaal in zijn beschrijving van populistische partijen als autoritair geleide, ondemocratische

bewegingen met een rotsvast geloof in ‘het volk’ als een homogeen en deugzaam organisme.⁶³ Een ‘elitair populisme’ lijkt een oxymoron, zoiets als een droge zee of een platte berg. D66’ers spreken zelden of nooit over ‘het volk’ als een organisch geheel. Ze hebben het wel over ‘de burger’. Van Mierlo, politiek leider van 1966 tot 1973 en vervolgens weer van 1986 tot 1998, meende ‘dat er een steeds hogere en steeds ondoordringbaarder muur groeit tussen die machthebbers aan de ene kant en de gewone mensen aan de andere’, oftewel tussen ‘onderdanen aan de ene kant en regenten aan de andere’.⁶⁴

Die tegenstelling zag Van Mierlo als wezenlijk én ongewenst, en daarin verschilde hij niet van Van der Capellen en andere populistten. Noch de machthebbers of regenten, noch de onderdanen of ‘gewone mensen’ vormden echter organische, homogene eenheden in de ogen van de D66-leider en zijn partijgenoten. De Democraten suggereerden niet dat ‘het volk’ deugdzamer was dan de regenten, en evenmin dat er grote ideologische verschillen of belangentegenstellingen schuilgingen achter de ‘muur’ tussen regenten en onderdanen. Om die redenen kunnen ze naar onze mening beter worden beschouwd als democratische radicalen dan als populistten, al is dat onderscheid soms vrij subtiel (zie hoofdstuk 1).

Ondanks de voortschrijdende ontzuiling bood Nederland in de jaren zestig en zeventig dus nog geen vruchtbare voedingsbodem voor een populistische beweging, alhoewel semipopulistische partijen als de Boerenpartij en D66 al wel een teken aan de wand waren.⁶⁵ Kiezers die zich niet meer thuis voelden in de katholieke of protestantse kerken of die wel trouw aan de kerk bleven maar de binding met een confessionele partij niet meer voelden, gaven hun stem aan de PVDa, de VVD of aan een nieuwe maar weinig populistische partij als de Politieke Partij Radikalen (PPR), Democratisch Socialisten '70 (DS'70) of D66; een enkeling stemde op de Boerenpartij. Populistische stijlfiguren kwamen wel voor – met name bij Hans Wiegel, die als VVD-leider in de oppositie tegen het kabinet-Den Uyl regelmatig een beroep deed op ‘de mensen in het land’.⁶⁶ Van een populistische ideologie vielen echter weinig sporen te ontdekken, aanvankelijk zelfs niet aan de rand van het politieke systeem. De Nederlandse Volksunie (NVU), die in 1971 werd opgericht en bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1977 0,4 procent van de stemmen behaalde – haar beste resultaat ooit – combineerde etnisch nationalisme met elitaire staatkundige opvattingen die weinig met populisme van doen hebben.⁶⁷ In de loop van de jaren zeventig raakte de NVU steeds meer in de ban van het nationaal-socialisme, waarop een aantal leden afhaakte en trachtte een nieuwe en gematigder nationalistische partij van de grond te krijgen.⁶⁸ Nadat een eerste poging mislukt was, richtten zij in maart 1980 de Centrumpartij op.⁶⁹

Centrumpartij en Centrumdemocraten

De Centrumpartij (CP) wordt vrij vaak als populistisch beschouwd.⁷⁰ Hans Janmaat (1934-2002), die als doctorandus in de politicologie al gauw een belangrijke positie in de partij toebedeeld kreeg, schreef kort na de oprichting dat de gevestigde partijen de belangen van het volk verwaarloosden en vooral hun eigen egoïstische belangen najoegen.⁷¹ In een toespraak tot de partijraad in 1982 ging hij nog verder: de regering en de honderdvijftig Tweede Kamerleden hadden

het Nederlandse volk als een nutteloze, internationale minderheid opgeofferd aan het najagen van internationale (sic) prestige. Zij hebben onze cultuur verkwaanseld. Zij hebben onze rijkdommen voor een appel en een ei aan het buitenland verkocht. Zij hebben zich bereid getoond de democratie opzij te willen schuiven ten behoud van hun verderflijke macht.⁷²

Janmaats uitspraken suggereren dat 'het volk' tamelijk homogene belangen heeft en de politieke elite in de Tweede Kamer ook min of meer gesloten optreedt voor heel andere belangen. De Centrumpartij wilde aan deze wantoestand een einde maken, onder meer door de invoering van referendum en volksinitiatief voor 'vraagstukken van nationaal belang, zoals het energievraagstuk en de vreemdelingenstroom'.⁷³ Die voorbeelden verraden al waar het de Centrumpartij vooral om ging. In 1981 ging ze de verkiezingen in met de leuze 'Nederland geen immigratieland'. Haar eerste programmapunt betrof 'het behouden en dynamisch uitbouwen van de Nederlandse cultuur', die in haar ogen te weinig aandacht kreeg van het politieke establishment en bedreigd werd door massale immigratie uit andere cultuurgebieden.⁷⁴ De gevestigde partijen hadden die bedreiging (al dan niet opzettelijk) genegeerd en de 'multiculturele samenleving in hun vaandel geschreven'.⁷⁵

Men zou de Centrumpartij dus in de eerste plaats moeten beschouwen als een nationalistische partij, die nationalisme combineerde met populistische opvattingen en retoriek. Op sociaaleconomisch gebied stelde ze geen radicale veranderingen voor en zou ze dus inderdaad een centrumpartij genoemd mogen worden. De Centrumpartij besteedde voorts in haar programma's veel aandacht aan milieuproblemen. Daarin onderscheidde ze zich echter weinig van andere milieuvriendelijke partijen als de PPR en D66. Beide partijen deelden ook haar verlangen naar meer directe democratie. Het belangrijkste thema van de Centrumpartij in haar verkiezingscampagne vormde ongetwijfeld het immigratiebeleid, ook al kreeg dat in haar programma eigenlijk betrekkelijk weinig aandacht.⁷⁶

De Centrumpartij haalde in 1981 slechts 0,1 procent van de stemmen, maar wist bij de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen een jaar later met 0,8 procent een zetel in de wacht te slepen. Even leek ze de wind mee te hebben: in 1983 won ze bij tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in Almere 9 procent van de stemmen, wat een schok veroorzaakte in het hele land. In de media werd de Centrumpartij

vaak afgeschilderd als neofascistisch en racistisch. In 1984 haalde de partij bij de Europese verkiezingen 2,5 procent – net niet genoeg voor een zetel maar toch een *Beachtungserfolg*, om met de Duitsers te spreken. Daarna ging het echter snel bergafwaarts. Externe druk – felle bestrijding door antifascisme-activisten, stigmatisering en maatschappelijke marginalisering van partijleden – maakte de rekrutering en het behoud van partijleden moeilijk.⁷⁷ Interne conflicten, die breed werden uitgemeten in de media, leidden tot een scheuring.

Janmaat richtte met geestverwanten in november 1984 een nieuwe partij op, de Centrumdemocraten (CD), terwijl de Centruumpartij steeds kleiner en radicaler werd. In 1986 kwam de CD met 0,1 procent van de stemmen nog niet in de buurt van een Kamerzetel – de Centruumpartij, inmiddels wegens financiële moeilijkheden omgedoopt tot Centrumpartij'86 (CP'86), haalde met 0,4 procent evenmin een zetel. Drie jaar later lukte het de Centrumdemocraten met 0,8 procent wel: Janmaat keerde terug in de Tweede Kamer. In 1994 kwamen daar nog twee Kamerleden bij. Vier jaar later gingen alle zetels weer verloren en daarna kwijnde de partij langzaam weg, geplaagd door interne problemen en de externe druk waaronder de CD, net als haar voorganger, te lijden had.

De ideologie van de Centrumdemocraten verschilde weinig van die van de Centrumpartij. Het streven was gericht op 'behoud en ontwikkeling van de Nederlandse staatkundige en culturele identiteit en... het bevorderen van de nationale saamhorigheid'.⁷⁸ In haar programma's legde de partij meer dan de Centrumpartij de nadruk op het vreemdelingenbeleid. Migranten moesten ofwel assimileren en zich aanpassen aan de Nederlandse cultuur, ofwel terugkeren naar hun land van herkomst. In haar eerste, voorlopige programma waarschuwde de CD tegen de 'voortschrijdende islamisering' in de grote steden en tegen 'de invoering van de multiculturele samenleving in ons land'.⁷⁹

Op verschillende terreinen pleitte de CD voor een voorkeursbeleid voor Nederlandse staatsburgers. Overheidsbetrekkingen zouden slechts moeten openstaan voor tenminste 'derdegeneratie-Nederlanders', terwijl ook werkgevers in de particuliere sector voorrang zouden moeten geven aan Nederlanders. Sociale voorzieningen als AOW en WW en ziektekostenverzekeringen zouden niet meer beschikbaar moeten zijn voor vreemdelingen. Nationalisme klinkt ook door in de eis om het gebruik van Nederlandse producten te bevorderen en Nederland zelfvoorzienend te maken op agrarisch gebied, om de eigen cultuur te bevorderen, om Nederland te herenigen met Vlaanderen 'en andere Nederlandstalige gebieden', en om geen nationale bevoegdheden over te dragen zonder referendum – waarbij een tweederde meerderheid met die overdracht zou moeten instemmen.⁸⁰ Evenals de Centrumpartij ijverde dus ook de CD voor invoering van een referendum, al schonk ze daar minder aandacht aan. Haar populisme blijkt meer indirect uit de afkeer van de gevestigde partijen die een 'Anti-Nederlander Beleid' gevoerd zouden hebben.⁸¹

De ontzuiling voltooid?

De snelle teloorgang van Centrumpartij en de Centrumdemocraten duiden daar niet op, maar in feite waren de omstandigheden voor nieuwe en populistische partijen in de jaren tachtig en negentig gunstiger dan ooit. Zonder volledig te willen zijn, stippen we de belangrijkste aan. De ontzuiling leek langzamerhand bijna te zijn voltooid, ook al bleven vooral in de omroepwereld en in het onderwijs restanten van de zuilen overeind staan; zelfs in de eenentwintigste eeuw trokken bijzondere scholen op godsdienstige grondslag nog aanzienlijk meer leerlingen dan openbare scholen.⁸² Het streven naar consensus en overleg op politiek en maatschappelijk terrein, nodig om een verzuilde samenleving niet helemaal uit elkaar te laten vallen, was weliswaar niet volledig verdwenen, maar wel ernstig verzwakt. De contacten werden lossler, ook tussen overheid en maatschappelijke organisaties zoals vakbonden en werkgeversorganisaties. Als keerpunt wordt vaak het Akkoord van Wassenaar in 1982 beschouwd, toen de regering besloot niet langer 'dirigistisch' op te treden tussen de 'sociale partners', de werkgeversorganisaties en vakbonden.⁸³ Onder de krachtige leiding van de econoom Ruud Lubbers voerden kabinetten van CDA en VVD een neoliberaal beleid dat afstand nam van de corporatieve overlegcultuur. De staat begon zich uit het bedrijfsleven terug te trekken, onder meer ook door overheidsaandelen te verkopen en staatsbedrijven als PTT en Postbank te privatiseren. De afbraak van de Nederlandse industrie kan niet worden tegengegaan door noodlijdende bedrijven te subsidiëren, zo was de redenering.

Terwijl de grote industriebedrijven hun poorten sloten en de productie verplaatsten naar landen met veel lagere lonen, ontstond nieuwe werkgelegenheid in de dienstensector: horeca en handel, financiële instellingen, advocaten- en accountantskantoren en de snel groeiende informatie- en communicatietechnologie.⁸⁴ In 1960 werkten ongeveer evenveel Nederlanders in de industrie als in de dienstverlening (44 procent van de beroepsbevolking); in 2001 vond nog slechts een vijfde van de beroepsbevolking emplooi in de industrie en was driekwart werkzaam in de dienstensector.⁸⁵ Computers deden hun intrede in alle bedrijven, bij de overheid en vervolgens ook bij de mensen thuis. De arbeid verplaatste zich van massale fabriekshallen naar kleinere werkkamers, waar vaak individueel gewerkt werd.

Individualisering vond niet alleen op de werkplek plaats, maar ook in de sfeer van de vrije tijd: ging men vroeger gezamenlijk naar zangkoor en voetbalveld, nu verkozen steeds meer mensen de beslotenheid van de huiskamer met televisie en (later) dvd en spelcomputer. In die huiskamer zat soms een gezin, maar steeds vaker ook een man of vrouw alleen: het aantal eenpersoonshuishoudens verviervoudigde tussen 1960 en 2001 bijkans, zodat aan het begin van de eenentwintigste eeuw ruim een derde van alle huishoudens uit alleenstaanden (in hedendaags Nederlands: 'singles') bestond.⁸⁶ Intussen raakten de kerkbanken steeds leger, doordat meer leden voor de kerk bedankten en de resterende leden minder vaak

ter kerke gingen. Rond 1960 beschouwde slechts een vijfde van de Nederlanders zich als onkerkelijk, in 1980 ongeveer twee vijfde en in 1991 meer dan de helft.⁸⁷ Die ontkerkelijking werd bij lange na niet gecompenseerd door de toch ook aanzienlijke groei van het aantal moslims en hindoes – van 0,4 procent tot 6,4 procent van de bevolking. Dat was overigens ook een belangrijke maatschappelijke verandering die van grote invloed zou zijn op het straatbeeld in veel grote steden: daar verschenen *halal*-slagerijen en Turkse theehuizen, vrouwen met hoofddoeken en mannen in lange gewaden, moskeeën en *mandirs*. De samenleving werd multicultureler.⁸⁸

Deze maatschappelijke veranderingen lieten de politiek niet onberoerd. In de jaren zestig en zeventig kon men het politieke leven in Nederland nog – enigszins schematiserend – duiden als de strijd tussen zuilen en tussen sociale klassen. De arbeiders werden vertegenwoordigd door de PVDA en kleine linkse partijen, de kapitalisten door de VVD, terwijl de christendemocraten trachtten de verschillende klassen met elkaar te verzoenen. In de jaren tachtig en negentig hielp dat schema ons niet zoveel meer. De arbeidersklasse leek uiteen te vallen door de individualisering van de arbeid en de groeiende verscheidenheid van werksituaties en arbeidsvoorwaarden. Er kwam welvaart voor velen en armoede voor enkelen. De PVDA, in de jaren zestig en zeventig door toedoen van Nieuw Links geradicaliseerd, zette in de jaren tachtig het socialisme ‘op sterk water’. Zij zocht geleidelijk toenadering tot de christendemocraten en zelfs tot de liberalen, wat in 1994 culmineerde in de zogeheten ‘Paarse coalitie’ met D66 en VVD.⁸⁹ Ideologische verschillen begonnen te vervagen.⁹⁰ Zelfs de van oorsprong revolutionaire linkse partijen CPN en PSP, die in de jaren zeventig nog streefden naar communisme, respectievelijk radensocialisme, en meer heil verwachtten van buitenparlementaire actie dan van het parlement, namen daar in de jaren tachtig geleidelijk afstand van. In 1990 gingen ze op in GroenLinks, een partij die meer waarde hechtte aan de markteconomie en het parlementaire stelsel dan aan socialistische experimenten en revolutionaire actie.⁹¹

Terwijl de politieke strijd luwde, verloren de meeste partijen leden. Betaalden in 1980 nog meer dan 400.000 Nederlanders contributie aan een partij, tien jaar later was dat aantal gedaald tot 340.000 en eind jaren negentig tot krap 300.000.⁹² Ook de opkomst bij verkiezingen daalde gestaag. Bracht in de jaren zeventig nog tussen de tachtig en negentig procent van de kiesgerechtigden een stem uit bij de Tweede Kamerverkiezingen, in 1998 deed iets meer dan zeventig procent dat. Bij de verkiezingen voor gemeenteraden, Provinciale Staten en het Europees Parlement daalde de deelname tot respectievelijk zestig, vijftig en minder dan veertig procent.⁹³

Sommige waarnemers weten de dalende politieke participatie aan een groeiende kloof en afnemend vertrouwen tussen overheid en burgers, maar de gegevens van kiezersonderzoek duiden daar niet op.⁹⁴ Wel lijkt er sprake te zijn geweest van een kloof tussen hoogopgeleide en laagopgeleide burgers, wellicht zelfs een nieuw soort klassentegenstelling, die kernachtig kan worden getypeerd met de term ‘diplomademocratie’.⁹⁵ Politieke partijen zouden meer en meer het domein worden

van de hoger opgeleide klasse. Die klasse koestert veelal andere politieke opvattingen dan de lager opgeleide klasse, vooral over immigratie, de multiculturele samenleving en Europese eenwording.⁹⁶ In de Tweede Kamer heerste daarover in de jaren tachtig en negentig een grote mate van overeenstemming, maar onder de bevolking was dat minder het geval.⁹⁷ Juist op dat gebied ontstond zo ruimte voor nieuwe politieke bewegingen die de multiculturele samenleving en de Europese integratie afwezen, en beweerden daarmee het volk te vertegenwoordigen dat door de elite genegeerd zou worden.

Die nationaal-populistische bewegingen zouden pas na de eeuwwisseling succes boeken. De Centrumpartij en de Centrumdemocraten lukte het in de jaren tachtig en negentig niet, hun succes was bescheiden en van korte duur. Hun nationalisme werd door de opinieleiders in de media en de wetenschap onmiddellijk in verband gebracht met het nationaalsocialisme en taboe verklaard. Mede door toedoen van Fortuyn zou na de eeuwwisseling die politieke correctheid verdwijnen. De druk van buiten leidde niet tot meer solidariteit en eenheid binnen de Centrumpartij en de Centrumdemocraten, maar leek interne verschillen juist te versterken en conflicten te laten escaleren.

Aan de latente onvrede werd in de jaren negentig niet alleen tegemoetgekomen door de Centrumdemocraten, maar ook door twee ouderenpartijen – die in 1994 met zeven zetels in de Tweede Kamer kwamen – en door de Socialistische Partij (sp), die in dat jaar eveneens in de Tweede Kamer debuteerde (met twee zetels). De ouderenpartijen trachtten niet het volk tegen de elite te mobiliseren, maar de belangen van ouderen te behartigen; zij blijven hier dan ook verder buiten beschouwing.⁹⁸ De sp zag wel een tegenstelling tussen volk en elite en zij wordt derhalve in het volgende hoofdstuk uitvoerig behandeld. Daarnaast kanaliseerden verschillende lokale partijen de onvrede in hun gemeente, wat in hoofdstuk 4 aan de orde komt.

Slot

Nederland kent, zoals Te Velde terecht stelt, geen populistische traditie. Hij koppelt populisme aan volkssoevereiniteit, die in ons land ook zelden een thema van reflectie vormde en als beginsel veelal werd afgewezen.⁹⁹ Vossen legt meer nadruk op de verzuiling, die een beroep op het volk als min of meer homogene eenheid problematisch maakte. Hij ziet slechts drie ‘populistische momenten’ in de Nederlandse geschiedenis, die stuk voor stuk samenvielen met een crisis in het verzuilde bestel: de nasleep van de Eerste Wereldoorlog en de invoering van algemeen kiesrecht in 1918, het begin van de ontzuiling in de jaren zestig, en de periode na 2000 waarin de zuilen in de politiek vrijwel geen rol meer leken te spelen.

Gezien de in dit boek gehanteerde definitie die populisme opvat als een dunne ideologie die de kloof tussen volk en elite centraal stelt en die kloof wil overbruggen

door het (homogene) volk meer directe macht te geven in het politieke besluitvormingsproces, zijn Te Velde en Vossen nog niet streng genoeg geweest in hun selectie van populistische golven (Te Velde) dan wel momenten (Vossen). Bij baron Van der Capellen en de patriotten aan het eind van de achttiende eeuw komt de populistische ideologie hoogstens in vage vorm voor, amper te onderscheiden van het democratisch radicalisme dat in die periode ook ontstaat. Daarbij dient bedacht te worden dat het volk in hun tijd nog geen enkele formele macht bezat, zodat zelfs de verkiezing van volksvertegenwoordigers, zoals Van der Capellen die voorstelde, een revolutionaire eis leek. De socialisten en sociaaldemocraten streefden in de negentiende eeuw eveneens naar verkiezing van het parlement door het hele volk, maar ijverden daarnaast voor meer directe democratie. Voor hen stond echter niet zozeer de tegenstelling tussen volk en elite, maar die tussen arbeid en kapitaal centraal. De antirevolutionair Kuyper, in de ogen van Te Velde een echte populist, wees de volkssoevereiniteit in theorie en praktijk af, dus ook elke vorm van directe democratie. Feitelijk gold dat ook voor Treub en de boerenleiders Braat en Koekoek, die Vossen als populistten beschouwt.

Al deze politici en partijen deden, evenals de nationaalsocialisten, wel een beroep op 'het volk', maar meer als stijlfiguur of tactiek dan om een kloof tussen het volk en de elite te overbruggen en vormen van directe democratie in te voeren. D66 wilde dat laatste juist wel, maar stelde weer niet een homogeen volk tegenover een homogene elite en lijkt dus eerder een eigentijds voorbeeld te zijn van democratisch radicalisme dan van populisme – vergelijkbaar met de positie van de SDAP aan het begin van de twintigste eeuw. Pas aan het eind van de hier beschreven periode, namelijk in de jaren tachtig van de twintigste eeuw, zien we met de Centrumpartij en de Centrumdemocraten een beweging die aan alle criteria van populisme voldoet, al is het zelfs daar nogal fragmentarisch. Janmaat was in onze ogen vooral een nationalist met populistische neigingen.

Juist door het ontbreken van een sterke populistische traditie in Nederland in de twintigste eeuw zochten politici met populistische neigingen haast noodgedwongen aansluiting bij andere stromingen – en zuilen. Ze moesten daarbij als het ware elke keer weer opnieuw het wiel uitvinden. Dat was ook nog het geval in de periode rond de eeuwwisseling, zoals we in de volgende hoofdstukken zullen zien.